

Konrad Świder
(Instytut Studiów Politycznych, Polska Akademia Nauk w Warszawie)

Geneza postradzieckiej państwowości ukraińskiej

The Genesis of the Post-Soviet Ukrainian Statehood

Annotation: The article deals with the beginnings of the post-Soviet Ukrainian state. It describes the process of the multi-faceted transformation that Ukraine underwent in the last period of the existence of the Soviet Union. However, the key to understanding the complex path to the beginning of the independence of the present Ukrainian state is to learn the specificity and conditions of Ukraine's functioning as part of the USSR as the Soviet union republic – the second after Russia as to the importance in the administrative hierarchy of the empire subordinated to Moscow. This issue was also presented in this article in the context of the role of the nomenclature communist and post-communist Ukrainian elites in the disintegration of the USSR. This role turned out to be very important, especially during the Gorbachev *perestroika* and just after its collapse – in the early 1990s.

Keywords: Ukraine, Soviet Union, *perestroika*, communism, post-communism, sovereignty, independence.

Генезис постсоветской украинской государственности

Аннотация: В статье рассматривается начало постсоветского украинского государства. В ней описывается процесс многогранной трансформации, которую Украина пережила в последний период существования Советского Союза. Однако ключом к пониманию сложного пути к началу независимости нынешнего украинского государства является изучение специфики и условий функционирования Украины в пределах СССР как союзной советской республики – второй после России относительно важности в административной иерархии подчиненной Москве империи. Этот вопрос также представлен в этой статье в контексте роли номенклатурных коммунистических и посткоммунистических украинских элит в распаде СССР. Эта роль оказалась очень важной, особенно во время горбачевской перестройки и сразу после ее краха – в начале 1990-х годов.

Ключевые слова: Украина, Советский Союз, перестройка, коммунизм, посткоммунизм, суверенитет, независимость.

Wprowadzenie

Ukraina ze względu na wielkość swojego obszaru, jego zasobność, i swoje położenie geograficzne jest ważnym regionem Europy. Jednak w odróżnieniu od wielu państw europejskich Ukraina nie posiada wielowiekowych utrwalonych tradycji państwowych; historycznie była przede wszystkim obszarem, o który rywalizowały sąsiednie formacje państwowe (Litwa, Polska, Rzeczpospolita, Rosja, Turcja, Niemcy), a ziemie ukraińskie otrzymywały – funkcjonując w ramach różnych państwowości – status peryferii, pogranicza (stąd nazwa tego kraju)¹. Współcześnie Ukraina jako jednolita przestrzeń społeczno-polityczna jest znacznie silniej integrowana przez czynniki administracyjne niż historyczno-kulturowe lub nawet tożsamościowe. Osobliwy paradoks epoki radzieckiej polega właśnie na tym, że wykształciła ona te czynniki i utrwaliła je tak mocno, jak nigdy przedtem w historii tego obszaru, stwarzając podstawy postradzieckiej państwowości ukraińskiej. Radziecka Małorosja, czyli Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka (USRR), w ramach praktyki radzieckiego federalizmu posiadała swoją bazę terytorialną – wyodrębnioną etnicznie i administracyjnie. Ukraina była jednym z założycieli (obok Rosji, Białorusi i później – Federacji Zakaukaskiej) ustanowionego w grudniu 1922 roku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Ukraina z racji swojego ogólnego potencjału zajmowała drugą – po Rosji – pozycję w wielopoziomowej administracyjno-politycznej hierarchii republik związkowych imperium radzieckiego, współtworząc wraz z Rosją oraz Białorusią jego słowiański rdzeń.

W drugiej połowie 1991 roku proces dezintegracji Związku Radzieckiego uległ znacznemu przyśpieszeniu, co było powiązane z coraz mniej krępowaną przez centrum związkowe emancypacją nomenklaturowych elit regionalnych. Na poziomie republik związkowych elity te domagały się daleko idącej niezależności od Kremla i żądały wypracowania nowej formuły ZSRR – zwiększającej zakres autonomii poszczególnych terytoriów narodowych i przekształcającej radziecką federację w konfederację. Wypracowaniu tej formuły służył tzw. proces nowoogaryewski, czyli rozmowy toczone w podmoskiewskim Nowoogaryewie przez kierownictwo centralne z przywódcami republik związkowych, gdzie osiągnięto kompromis. Przeciwno tym porozumieniom wystąpili konserwatywni członkowie rządu radzieckiego, organizując w sierpniu 1991 roku pucz, wymierzony w prowadzoną przez prezydenta ZSRR, Michaiła Gorbaczowa, politykę *pieriestrojki*, czyli reform zmierzających do liberalizacji i demokratyzacji systemu komunistycznego, mających mu nadać nową dynamikę – w wymiarze ideologicznym, politycznym, ekonomicznym i społecznym. Pucz zakończył się niepowodzeniem, a jego rezultatem były kolejne deklaracje niepodległości poszczególnych republik związkowych. W tej sytuacji wznowiony proces nowoogaryewski nie mógł już odpowiadać rosnącym aspiracjom kierownictw republik związkowych, zwłaszcza Ukrainy – która wycofała się z tych rozmów, i w zasadzie przekształcił się w nieformalne negocjacje nad formą likwidacji ZSRR, czemu sprzeciwiał się Gorbaczow. Wyjście Ukrainy z procesu nowoogaryewskiego uczyniło go bezprzedmiotowym. Pragmatyczne kierownictwo ukraińskie z Leonidem Krawczukiem na czele obrało kierunek na niepodległość i wyjście z ZSRR. Finałem tego było referendum niepodległościowe na Ukrainie z 1 grudnia 1991 roku, w którym 90% głosujących opowiedziało się za niepodległością Ukrainy

¹ Zob. P. Шпорлюк, *Україна: От периферії імперії к суверенному господарству*, [w:] *Україна и Россия: Общество и государство*, Д. Фурман (ред.), Москва 1997.

proklamowaną 24 sierpnia 1991 roku. Tydzień później, 8 grudnia 1991 roku, przywódcy republik-założycieli ZSRR – tj. Rosji (Borys Jelcyn), Ukrainy (Łeonid Krawczuk) i Białorusi (Stanisław Szuszkiewicz) na spotkaniu w białoruskiej Białowieży rozwiązały Związek Radziecki, powołując w jego miejsce – celem uniknięcia próżni geopolitycznej – Wspólnotę Niepodległych Państw.

1. Ukraina w latach 1945–1985

Po drugiej wojnie światowej terytorium USRR zostało znacznie powiększone w wyniku przesunięcia na zachód granic ZSRR; stosując kryteria etnograficzne do radzieckiej Ukrainy przyłączono obszary mające przed 1939 rokiem inną przynależność państwową: polską Ukrainę Zachodnią (Galicja Wschodnia, Wołyń), czechosłowacką Ruś Zakarpacką (Zakarpacie), rumuńską Bukowinę i tereny między Odessą a deltą Dunaju; USRR traciła jedynie wąski pas ziem nad Dniestrem – tzw. Naddniestrze – przyłączony do nowo powstałej Mołdawskiej SRR (rumuńska Besarabia). Jednak proces terytorialnego formowania się USRR zakończył się w 1954 roku po przekazaniu Ukrainie Krymu z okazji trzechsetnej rocznicy unii perejaśławskiej (tj. „zjednoczenia” Ukrainy z Rosją) przez Radę Najwyższą ZSRR². W ten sposób powstała druga po Rosji największa na kontynencie europejskim jednostka terytorialno-administracyjna. Nastąpiło tym samym zwiększenie potencjału USRR – drugiej według znaczenia gospodarczo-politycznego republiki radzieckiej – w skali imperium, ale z uwagi na historycznie antyrosyjski charakter większości przyłączonych do niej terenów (Ukraina Zachodnia) wzrósł również jej potencjał separatystyczny³. Jednak Ukraina składała się ze stosunkowo luźno powiązanych ze sobą obszarów o bardzo różnej tradycji historycznej i społeczno-politycznej, a czynnikami najefektywniej zabezpieczającymi jej integralność były radziecki reżim partyjno-komunistyczny i związana z nim kultura polityczna nomenklatury⁴. Z kolei bardzo często eksponowany i podkreślany podział historyczno-tożsamościowy Ukrainy wzdłuż linii Dniepru (na wschód i zachód) jest kliszą dziennikarsko-publicystyczną i stanowi daleko idące uproszczenie w opisie tego kraju.

Na obszarze USRR, zwłaszcza w jej wschodniej części (Dniepropietrowsk, Donieck, Charków), znajdowały się najważniejsze do przełomu lat 70. i 80. XX wieku (czas polityczno-ekonomicznego awansu uralskich i syberyjskich okręgów gospodarczych) fragmenty radzieckiego Kompleksu Paliwowo-Energetycznego (KPE) i Kompleksu Wojenno-Przemysłowego (KWP). Wschodnia Ukraina, będąca bardzo ważnym rezerwuarem surowcowym jeszcze Rosji carskiej (z uwagi na korzystną kombinację w obrębie stosunkowo niewielkiego terytorium bogatych złóż węgla kamiennego, rudy żelaza i ropy naftowej), stanowiła później – z racji swojej kadrowej bazy naukowo-technicznej – infrastrukturalny (technologiczno-wdrożeniowy) „poligon” radzieckiej industrializacji; na zasobnej niegdyś w gaz ziemny i pionierskiej w jego wydobyciu Ukrainie przygotowywano się do eksploatacji syberyjskich oraz środkowoazjatyckich złóż tego surow-

² Na temat kształtowania się obszaru państwowego Ukrainy w XX wieku zob. В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук, *Кордони України: Исторична ретроспектива та сучасний стан*, Київ 1994.

³ W latach 80. XX wieku Ukraina wytwarzała około 20% PKB i 30% produkcji rolnej Związku Radzieckiego. Zob. В. Баран, В. Даниленко, *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*, Київ 1999, s. 165–181.

⁴ O regionalizacji Ukrainy zob. А. Мальгин, *Україна: Соборність и регіоналізм*, Сімферополь 2005.

ca. Okoliczności powyższe powodowały, że ukraińskie elity technokratyczne w okresie rządów Chruszczowa (klan doniecki), a następnie Breżniewa (klan dniepropietrowski) uzyskały znaczne wpływy we władzach najwyższych ZSRR⁵. W okresie radzieckim wiele znaczył także klan charkowski, z którego wywodzili się m.in. najbardziej nonkonformistyczny spośród przywódców USRR – narodowy komunista (nacionalkomunista) Petro Szelest, czy też Wołodymyr Iwaszko (mający powiązania z „klubem dniepropietrowskim”) – w latach 80. XX wieku II i I sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy, a później pierwszy wiceprezydent ZSRR. Petro Szelest w latach 1963–1972 był I sekretarzem KC KP Ukrainy, a w okresie 1972–1973 wicepremierem Związku Radzieckiego; uważany za człowieka „chruszczowowskiego chowu” odegrał jedną z kluczowych ról w obaleniu Nikity Chruszczowa, przygotowując w koalicji z „ukraińskimi towarzyszami” – Leonidem Breżniewem oraz Nikołajem Podgornym – „wotum nieufności” republikańskiej nomenklatury dla I sekretarza KC KPZR⁶. Szelest nie miał rewizyjnego stosunku do komunizmu jako jedynie słusznej ideologii; był stosunkowo tolerancyjny wobec ukraińskiego ruchu dysydenckiego; należał do grona najbardziej twardogłowych aparatczyków radzieckich w czasie kryzysu czechosłowackiego w 1968 roku; uchodził za kwintesencję radzieckiego Ukraińca i człowieka, w którym dokonana się synteza dwóch tożsamości – radzieckiej i ukraińskiej⁷. Korzystając z „wdzięczności” (za wystąpienie przeciw Chruszczowowi) konserwatywnego kierownictwa państwa mógł prowadzić narodową (w sensie komunistycznym) politykę w USRR, przypominającą ukrainizację z okresu *korienizacji* (lata 20. XX wieku). W końcowym okresie rządów Petra Szelesta zukrainizowana była struktura partyjna republiki; Ukraińcy stanowili 65% ogólnej liczby członków republikańskiej *kompartii*, niemal zupełnie dominowali w Biurze Politycznym KC KPU⁸. Należy jednak zwrócić uwagę na istotny fakt, że zanim Szelest objął władzę, udział Kijowa w kontroli nad przemysłem USRR w latach 1953–1956 zwiększył się z 36% do 76%⁹. Polityka Szelesta nie miała pełnowartościowych konotacji etnicznych lub narodowościowych, dlatego też zachodni analitycy od lat 70. XX wieku zastanawiali się, czy przywódcę USRR traktować jako „narodowego komunistę” czy „ukraińskiego autonomistę”¹⁰. Kariera Petra Szelesta po

⁵ Tak zwane klany regionalne rekrutowały się z największych ośrodków wielkoprzemysłowych i nie miały konotacji narodowych. W Moskwie występowały one jako nieformalne grupy nacisku i funkcjonowały w formie wpływowych klubów towarzyskich. Przykładowo, w skład słynnego „klubu donieckiego” wchodziło „wielu ministrów, kierowników szczebla związkowego, pięcioro kosmonautów i ludzie sztuki”. K. Бондаренко, *Ринат Ахметов: Історія українського Графа Монте-Кристо*, <http://politiki.org/ahmetov/tribuna.php> [30.06.2018]. Tadeusz A. Olszański stwierdził, iż dyrektor dniepropietrowskich zakładów rakietowych *Piwdenmasz* (ros. *Jużmasz*), a więc reprezentant klanu dniepropietrowskiego (i dużego fragmentu radzieckiego KWP) znaczył w Moskwie więcej niż I sekretarz KC KP Ukrainy; T. A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przelomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 17.

⁶ Ю. Шаповал, *Дві річчизці – одне відзначення. Петро Шелест і Володимир Шербицький як типи нomenklaturи УРСР*, [w:] *Україна incognita. Дві Русі*, Л. Івшина (ред.), Київ 2003, s. 376–389; zob. też S. Yekelchik, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. J. Gilewicz, Kraków 2009, s. 379.

⁷ Zob. A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 168. Serhy Yekelchik napisał, iż w 1968 r. Petro Szelest pilnie domagał się interwencji w Czechosłowacji, aby „plaga liberalizmu nie rozprzestrzeniła się na sąsiednią Ukrainę”. S. Yekelchik, op. cit., s. 231.

⁸ Ibidem, s. 230.

⁹ Ibidem, s. 226.

¹⁰ Ibidem, s. 229.

kazywała, że system komunistyczny, przy wszystkich pozorach monolitu i centralizacji, zostawiał miejsce na eksperymenty i pewną polityczną samodzielność lokalnych elit, jeśli były one zwarte i zdecydowane¹¹. Szelest aktywnie dążył do zwiększenia samodzielności gospodarczej republiki; zamierzał kontynuować modernizację Ukrainy, tzn. wzrost poziomu uprzemysłowienia – zwłaszcza rozwój przemysłu ciężkiego (kosztem produkcji dóbr konsumpcyjnych)¹². Bez entuzjazmu odnosił się do związkowych planów dalszej industrializacji Syberii kosztem zmniejszenia nakładów inwestycyjnych, przyznanych Ukrainie¹³.

Po dekadzie swoich rządów Petro Szelest został jednak poddany ostrej krytyce, m.in. za „propagowanie nacjonalizmu” oraz dążenie do „ekonomicznego autarkizmu”, i zastąpiony faworytem Leonida Breżniewa, pochodzącym z Dniepropietrowska (miasta „trampoliny”) i pełniącym wówczas funkcję premiera USRR – Wołodymyrem Szczerbickim¹⁴. Łeonid Krawczuk w swoich memuarach wspominał, iż Breżniew bardzo lubił Szczerbickiego (obaj pod koniec lat 40. XX wieku jako I i II sekretarze Komitetu Obwodowego KPU zarządzali obwodem dniepropietrowskim) – do tego stopnia, że chciał uczynić go premierem ZSRR, a w przyszłości – nawet swoim następcą; jednak ta komitywa spotykała się z opozycją centralnego aktywu partyjnego¹⁵. Wołodymyr Szczerbickij, lojalny wobec swojego patrona i dyrektyw centralnych, był postrzegany jako symbol ukraińskiego breżniewizmu (zastoju). Jednak mając dobry zmysł koniunktury politycznej poparł w przyszłości reformatorską partyjną elekcję Michaiła Gorbaczowa na stanowisko sekretarza generalnego KC KPZR, co pozwoliło Szczerbickiemu w spokoju – w ramach „wdzięcznej pamięci” ścisłego kierownictwa państwa – sprawować urząd do 1989 roku i unikać antykonserwatywnych czystek gorbaczowowskich¹⁶. Mimo to stosunki między liberalnym sekretarzem generalnym KPZR a zmuszonym akceptować jego *pieriestrojkę* konserwatywnym liderem ukraińskiej *kompartii* nie układały się wzorowo. Gorbaczow pamiętał jak znaczące niegdyś było dla niego zapewnione mu przez Szczerbickiego poparcie USRR, więc tolerował twardego lidera przywódcę KP Ukrainy. Całe to napięcie odcisnęło się na zdrowiu ukraińskiego prominenta, i to z powodów zdrowotnych mający 71 lat Szczerbickij odszedł na emeryturę, zmarł kilka miesięcy później (1990). Paradoksalnie to ów I sekretarz KC KPU był gwarantem prowiązkowego kursu USRR i stosunkowo słabej ekspresji ukraińskich pretensji wobec Kremla. Po odejściu Szczerbickiego wśród ukraińskiej nomenklatury z całą mocą ujawniła się osobliwa dialektyka centralizmu i partykularyzmów, stwarzająca możliwość artykulacji i obrony interesów lokalnych (regionalnych). Na Ukrainie, tak jak w całym ZSRR, jako instrumenty wpływów politycznych i gospodarczych istniały różne formy korupcji, system powiązań (zależności) osobistych, długów wdzięczności czy też solidarności

¹¹ A. Chojnowski, J. J. Bruski, *Ukraina* (seria „Historia Państw Świata w XX Wieku”), Warszawa 2006, s. 192.

¹² S. Yekelchuk, op. cit., s. 231.

¹³ A. Chojnowski, J. J. Bruski, op. cit., s. 191–192; zob. też S. Yekelchuk, op. cit., s. 229.

¹⁴ Ю. Шаповал, op. cit., s. 383–384.

Przyczyny odsunięcia P. Szelesta opisał też Andrzej Chojnowski; A. Chojnowski, J. J. Bruski, op. cit., s. 192–193.

¹⁵ Л. Кравчук, *Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми*, Київ 2002, s. 12.

¹⁶ Jurij Szarował, używając metafory popkulturowej, nazwał Szczerbickiego „ostatnim Mohikaniem zastoju”. Ю. Шаповал, op. cit., s. 388.

ziomkowskiej. Komunistyczna interpretacja polityki i życia społecznego w kategoriach walki klas oraz interesów klasowych utrwalała przekonanie o istnieniu obiektywnych interesów grupowych; a to z kolei sprzyjało myśleniu (głównie członków nomenklatury) nie tylko w kategoriach interesów własnych, ale też – interesów grupowych (zakładowych, branżowych, regionalnych, republikańskich – ale nie narodowych) oraz praktycznej realizacji tych właśnie interesów¹⁷. Idąca z Moskwy pieriestrojkowa liberalizacja gospodarcza objęła również USRR i zainspirowała republikańską nomenklaturę do konwersji zarządzania we własność, co w szczególności zaktywizowało, podobnie jak w RFSRR, kadry komsomolskie – a zatem najmłodsze środowisko nomenklatury. W reformacji tej w charakterze kooperantów wzięli aktywny udział republikańscy funkcjonariusze KGB, sprawujący kontrolę nad kanałami informacyjnymi w strukturach władzy i „nadzorujący” wszelkie procesy polityczno-ekonomiczne.

2. Ukraina w okresie *pieriestrojki*

Pieriestrojka w USRR dokonywała się w cieniu katastrofy czarnobylskiej (26 kwietnia 1986 roku) i bierności władz tak republikańskich, jak i związkowych, co wpłynęło na radykalizację postaw obywatelskich, tzn. niezależnych (niezwiązanych ze strukturami administracyjnymi) grup społecznych, głównie inteligencji. Po ogłoszeniu przez centrum *glasnosti* (polityki jawności) niezadowolone intelektualistów, stowarzyszonych w organizacjach nieformalnych (m.in. Ukraiński Związek Helsiński, Ukraiński Klub Kulturoznawczy, Towarzystwo Lwa, Ukraińskie Stowarzyszenie Niezależnej Inteligencji Twórczej, powstałe później Towarzystwo Języka Ukraińskiego im. Tarasa Szewczenki, Towarzystwo „Memoriał” i inne), z ogólnej sytuacji i konserwatywnego kursu w USRR było manifestowane w narodowo-patriotycznych formach¹⁸. Grupy inteligenckie zrzeszające obok *szistrydesiatnykiw* (pokolenia dysydentów ukształtowanego w warunkach chruszowowskiej „odwilży” w latach 60. XX wieku) przedstawicielei frondującej inteligencji nomenklaturowej, Komsomołu, a nawet nomenklatury partyjnej średniego szczebla, wkrótce pod patronatem umiarkowanego Związku Pisarzy Ukrainy przekształciły się we wpływową masową organizację – Ukraiński Front Narodowy (unikający jednak – z uwagi na wielonarodowy charakter USRR – asocjacji etnicznych), bardziej znany jako Ruch Wspierania Przebudowy lub Ruch na rzecz Pieriestrojki (zjazd założycielski odbył się we wrześniu 1989 roku w Kijowie)¹⁹. Utrzymane w tonie poparcia dla reform postulaty „Ruchu” stopniowo torowały sobie drogę w najwyższych kręgach dygnitarskich republiki, dostrzegających z czasem możliwość zdyskontowania tych treści jako silnego argumentu w targach z Kremlem. Jak już wspomniano – Ukraina jako przestrzeń społeczno-kulturowa stanowiła konglomerat tradycji regionalnych, integrowanych przez szeroko rozumianą radziecką kulturę polityczną. Zatem, aby *pieriestrojka* mogła trwale przeniknąć do głębszych pokładów tożsamości ukraińskiej, integrując ją ponad poziomem radzieckiej kultury politycznej, być może potrzebny był Ukraińcom

¹⁷ T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 15–16.

¹⁸ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 311–314.

¹⁹ „Ruch” liczył 280 tys. członków, jego przewodniczącym został pisarz Iwan Dracz, a wiceprzewodniczącym Siergiej Koniew (Rosjanin). T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 26–27. 72% członków „Ruchu” miało wykształcenie wyższe; prawie 50% pochodziło z zachodnich terenów republiki, a 35% z regionów centralnych. J. Hrycak, op. cit., s. 314.

jakis rodzaj wstrząsu – być może nawet kataklizm. Rolę takiego katalizatora (jednak na szczęście – pod względem liczby ofiar – nie na miarę „wielkiego głodu” z lat 30. XX wieku) odegrała katastrofa czarnobylska, która zjednoczyła inteligencję ukraińską w konstruktywnej krytyce antysystemowej i sprzyjała aktywizacji, odtwarzaniu lub kształtowaniu się ukraińskiej świadomości narodowej. *Pieriestrojka* spowodowała ponadto, że w skali całego ZSRR zaczęła się stopniowo, lecz konsekwentnie różnicować kultura polityczna, co w przypadku Ukrainy i Rosji stanowiło rezultat zarówno odmiennego rozwoju wydarzeń w Moskwie i w Kijowie, jak i nierównych prędkości procesów społeczno-politycznych w tych republikach. Wszelkim procesom dynamizującym (anty) radziecką transformację ton i rytm nadawała RFSRR, gdzie wydarzenia miały bardzo dynamiczny przebieg i niemal rewolucyjną formę. Przekształcenie byłych republik radzieckich w suwerenne państwa – jak dostrzegł liberalny rosyjski historyk Igor Klamkin – w celu likwidacji reżimu radzieckiego, można rozpatrywać jako fakt historycznej ewolucji, a konkretnie jako nowy proces, w którym rewolucyjne w swojej istocie zadania były rozwiązywane w formie ewolucyjnej²⁰.

Natomiast zachowanie się w okresie *pieriestrojki* pozostałych republik, z wyjątkiem nadbałtyckich – zorientowanych na secesję z ZSRR, miało charakter adaptacyjny, tzn. dostosowawczy, właściwy dla peryferii²¹. Gorbaczowowską przebudowę pasywnie przyswajały w szczególności republiki słowiańskie, co może stanowić jeden z argumentów na rzecz odrzucenia – jako interpretacji najślusniejszej – popularnego w ukraińskiej etnocentrycznej historiografii i publicystyce dyskursu o kolonialnym statusie Ukrainy w granicach ZSRR²². W tej optyce, jak czyni to m.in. znany publicysta Mykoła Riabczuk, wszelką niesamodzielność polityczną narodu dążącego do niezależności postrzega się jako zależność kolonialną (na wzór „klasyczny”, tj. zamorski). Ukraina nie była z punktu widzenia Rosji „innym krajem”; mimo obecnych w historii dramatycznych konfliktów rosyjsko-ukraińskich nie było między Rosjanami a zdecydowaną większością Ukraińców obcości cywilizacyjnej; istniały dziesiątki tysięcy mieszanych małżeństw; dla metropolii (tzn. Rosji) Ukraina miała przede wszystkim status regionalny, czyli peryferii (w odróżnieniu od mającej nieformalnie charakter kolonii Azji Środkowej); lojalni – bardziej politycznie niż etnicznie – wobec związkowej centrali Ukraińcy najczęściej bez żadnych przeszkód robili wielkie kariery na szczeblu imperialnym, co potwierdza najwyraźniej poststalinowski okres dziejów Związku Radzie-

²⁰ И. Клямкин, *Посткоммунистическая демократия и ее исторические особенности в России*, „Политик” 1993, nr 2, s. 9.

²¹ Podobny punkt widzenia, jednak uzasadniony rewolucyjnym charakterem elit RFSRR i ewolucyjnym (zachowawczym) – USSR, wyraził Ołeksandr Motyl. А. Мотыль, *Структурные ограничения и отправные точки. Логика системных изменений в Украине и России*, [w:] *Украина и Россия*, op. cit., s. 130–148.

²² Modelową egzemplifikację ukraińskiego dyskursu kolonialnego, odwołującą się do wewnątrz-ukraińskiej opozycji ukraińskość-malorosyjskość stanowi publicystyka Mykoły Riabczuka (np. М. Рябчук, *Від Малоросії до України: Парадокси запізненого нацетворення*, Київ 2000; wyd. pol.: М. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, tłum. О. Hnatiuk, К. Kotyńska, Kraków 2002). Zagadnienie stosunku Ukrainy do Rosji i do Europy, a więc przynależności cywilizacyjnej, jest na Ukrainie głównym problemem historiozoficznym i tożsamościowym. Kwestię tę na tle innych ukraińskich dyskursów tożsamościowo-kulturowych wnikliwie opisała Ola Hnatiuk. О. Hnatiuk, *Пожегання з імперіум. Українське дискусје о тожсамості*, Lublin 2003.

ckiego²³. Ukraińska „bierna” kultura polityczna miała charakter ewolucyjny; rozbrat Ukrainy ze ZSRR nie przebiegał w tak gwałtownych i radykalnych formach jak w Rosji (będącej terytorialno-administracyjną podstawą imperium), republikach nadbałtyckich, zakaukaskich, środkowoazjatyckich czy nawet w Mołdawii. Stanowi to kolejne zaprzeczenie tezy o kolonialnym statusie republik słowiańskich (Rosji, Ukrainy i Białorusi) w ZSRR, gdyż kultura polityczna w koloniach ma charakter rewolucyjny; walce narodowowyzwoleńczej towarzyszy często rewolucja społeczna, która – jak się okazało – na obszarze rozpadającego się imperium radzieckiego nie miała miejsca, czego wyrazem była szybka reprodukcja i transformacja reżimów nomenklaturowych w państwach postradzieckich²⁴. Co najwyżej, można w tym przypadku oddawać się rozważaniom o rewolucji nomenklatury.

W procesie uniezależniania się USRR od Związku Radzieckiego duży udział miała ukraińska biurokracja republikańska, raczej niekierująca się w swoich kalkulacjach pobudkami narodowo-patriotycznymi. Istnieją poglądy, według których zmierzała ona do przejścia państwowych funkcji administracji centralnej bez zasadniczych zmian w konstrukcji społecznej. Na ten aspekt zwrócił uwagę Leonid Sołońko, stwierdzając, że zdobycie przez Ukrainę niezależności było biurokratyczną rewolucją, w wyniku której miejscowa biurokracja uniezależniła się od biurokracji imperialnego centrum, co stanowi główną treść społeczno-ekonomiczną tego wydarzenia²⁵. W opinii Sołońki Ukraina otrzymała niezależną państwowość – a konkretnie to fragment starego państwa stał się niezależny – jednak nie niezależne społeczeństwo; to raczej część dawnej wspólnej przestrzeni społecznej, niemająca własnej specyfiki – dla której istnienia potrzebna jest pełna niezależność, stała się życiodajnym środowiskiem dla aparatu urzędniczego, który uzyskał niezależność²⁶. Pogląd Leonida Sołońki jest w pewnym sensie modelowo zbieżny z „kreolską” teorią Mykoły Riabczuka, z tą jednak różnicą, że zamiast opozycji językowej, kulturowej czy narodowej (ukraińskorosyjskiej) implikuje on przeciwstawienie społeczeństwo-biurokracja. Peryferyjna biurokracja ukraińska przejęła antyobywatelski, eksploatorski styl imperialnej biurokracji radzieckiej, ale nie pozbyła się swoich prowincjonalnych kompleksów, które kompensowała tzw. ideologią ukraińską. Według Dmitrija Furmana i Romana Szporluka ukraińska elita zarówno inteligencka, jak i biurokratyczna nie mogły nie odczuwać pokusy uwolnienia się spod kontroli Moskwy i uzyskania „bezpośredniego dostępu” do świata zewnętrznego²⁷. Pojęcie biurokracji jest tu oczywiście identyczne z

²³ Tezy Mykoły Riabczuka zakwestionował Tadeusz A. Olszański, podkreślając ich redukcjonizm, przejawiający się np. w nazywaniu każdej formy obcego panowania okupacją i utrudniający opis rzeczywistych procesów społecznych. T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 16–17. Bardziej racjonalne niż Mykoła Riabczuk stanowisko, wyjaśniając charakter związków Ukrainy z Rosją (XIX–XX w.), zajął inny znany ukraiński publicysta Myroslaw Porowycz. М. Попович, *Мифология и реальность украинского Возрождения*, [w:] С. Константинов, А. Ушаков, *История после истории*, Москва 2001, s. 147–159.

²⁴ Zagadnienie paralelnego występowania i implikowania się rewolucji narodowych i społecznych jest obszerne i złożone, i nie sposób ustalić czy wyprowadzić jednoznaczne i całkiem przekonujące prawa rządzące tym procesem. Zob. M. Kula, *Narodowe i rewolucyjne*, Londyn – Warszawa 1991.

²⁵ Л. Солонько, *Імперська складова «української ідеології» та пострадянська бюрократія*, „Політична думка” 2001, nr 1–2, s. 21.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Zob. Д. Фурман, *Русские и украинцы: Трудные отношения братьев*, [w:] *Украина и Россия*, op. cit., s. 11; Р. Шпорлюк, op. cit., s. 42 i 66.

aparatem partyjnym liczącej 3,3 mln członków ukraińskiej sekcji KPZR i z wyższymi republikańskimi kadrami urzędniczymi²⁸. Z tych właśnie dwóch struktur biurokracyjnych wywodzili się twórcy postkomunistycznego państwa ukraińskiego.

W latach 1989–1990 w KPU, analogicznie jak w organizacji centralnej – KPZR, trwały dyskusje ideologiczne; ścierały się w niej koncepcje reformatorskie: narodowa – nawiązująca do postaci Mykoły Skrypnyka (jednego z założycieli KP(b) Ukrainy i inicjatora polityki ukrainizacji) i Petra Szelesta, pieriestrojkowa – akceptująca kurs Gorbaczowa i odwołująca się do tradycji „wiernych leninistów”, oraz konserwatywna²⁹. Tej wymianie poglądów sprzyjał następcą Wołodymyra Szczerbickiego, Wołodmyr Iwaszko, zdystansowany raczej do *pieriestrojki* autonomista. Do decydującego starcia doszło na XXVIII Zjeździe KPU w czerwcu 1990 roku, zakończonym klęską reformistów i Iwaszki (pospiesznie ewakuowanego przez Gorbaczowa do Moskwy)³⁰. Funkcję I sekretarza KC KPU przejął ortodoksyjny Stanisław Hurenko – aparatczyk mający bliskie powiązania z moskiewskimi kręgami konserwatywnej opozycji antygorbaczowowskiej. Jednak po Iwaszce pozostał jeszcze jeden wakat – stanowisko przewodniczącego Rady Najwyższej USRR, na które wybrano uzgodnionego przez Gorbaczowa i Hurenkę, bardzo aktywnego Łeonida Krawczuka – dotychczasowego II sekretarza KC KPU i kierownika jej wydziału ideologicznego. Krawczuk jako wyrafinowany pragmatyk od samego początku zdawał sobie sprawę, że ideowe autodeklaracje są zaledwie formami bez poważniejszego znaczenia – do niczego niezobowiązującymi, że w patowej ideologicznie rzeczywistości ukraińskiej (Ukraina narodowa pod względem ekspresji idei miała przewagę jakościową, ale nie ilościową nad Ukrainą radziecką) można osiągnąć sukces polityczny, umiejętnie obracając rozmaitymi ideami – bez utożsamiania się z żadną z nich. Krawczuk, mający opinię sprytnego aparatczyka, okazał się bardzo zręcznym lawirantem, potrafiącym unikać nieuniknionych wyborów³¹. Rejterada Iwaszki opóźniła planowane na czerwiec 1990 roku uchwalenie przez Radę Najwyższą USRR Deklaracji suwerenności państwowej Ukrainy, którą definitywnie przyjęto 16 lipca 1990 roku. Deklaracja ta w pewnym stopniu była dokumentem dwuznacznym. Traktowała ona o Ukrainie jako „suwerennym państwie narodowym”, jednak w części końcowej zawierała klauzulę, iż „stosunki USRR z innymi republikami radzieckimi kształtowane są na podstawie układów, zawieranych na zasadach równoprawności, wzajemnego szacunku i nieingerencji w sprawy wewnętrzne”³². Pomimo że przez wyraźne odróżnienie „republik radzieckich” od „innych państw”, z którymi USRR „jako podmiot prawa międzynarodowego utrzymuje bezpośrednie stosunki”, dokument ten nie kwestionował jedności Związku Radzieckiego, to jednak stworzył podstawy do zawierania przez Ukrainę

²⁸ Andrew Wilson podał liczbę 3 302 221 członków KPU w 1989 roku, co stanowiło 6% ludności USRR – a więc było wskaźnikiem nieodbiegającym od średniej radzieckiej. A. Wilson, op. cit., s. 168. Do połowy 1991 roku stan liczebny członków KPU mocno zmalał – do 2,7 mln. В. Литвин, *Україна: Політика, політики, власть*, Київ 1997, s. 176–177.

²⁹ Zob. A. Wilson, op. cit., s. 169.

³⁰ Jednak na fali ogólnej demokratyzacji i autonomizacji ukraińscy komuniści ustalili, że KPU jest „samodzielną organizacją” z własnym programem, wchodzącą w skład KPZR. T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 29.

³¹ Ibidem, przyp. 51, s. 26.

³² *Deklaracja suwerenności państwowej Ukrainy*, „Więź” 1991, nr 11–12, s. 41–44.

umów dwustronnych o współpracy z poszczególnymi republikami związkowymi – poza strukturami ogólnozwiązkowymi³³.

3. Ku niepodległości – Ukraina w procesie rozpadu ZSRR

Poparcie dla poszczególnych opcji politycznych w USRR rozkładało się regionalnie. „Ruch” objął władzę w obwodach lwowskim, tarnopolskim i iwanofrankowskim. Przewodniczącym lwowskiej rady obwodowej został Wiaczesław Czornowił – dawniej jeden z czołowych działaczy Ukraińskiej Grupy Helsińskiej, teraz wyrastający na lidera Galicji. Odsunięcie od władzy w zachodniej części Ukrainy komunistów zdynamizowało rozwój organizacji politycznych i kulturalnych, symbolika radziecka była wypierana przez narodową, niszczone pomniki Lenina. Galicja Wschodnia stała się faktycznie autonomiczna, a sprzyjało temu zamieszczenie kompetencyjne w systemie rad terenowych – działających dotychczas jako organy wykonawcze komitetów partyjnych. Zdarzało się wówczas, że np. rady rejonowe zawieszały rozporządzenia rządu³⁴. Sytuację ponadto komplikowało zniesienie w grudniu 1990 roku zasady hierarchicznego podporządkowania rad. Zatem zamiast wprowadzenia samorządności niejako usankcjonowano samowolę. W tym też czasie na Ukrainie zaczęły ujawniać się głębokie podziały historyczno-kulturowe. Galicja i Kijów nie potrafiły pozyskać dla idei demokratyzacji Donbasu, gdzie umacniał się masowy ruch robotniczy; zachód Ukrainy zarzucał uprzedmiotowionemu wschodowi „sowieckość” i nie mógł pogodzić się z radziecką tożsamością tamtejszych nie tyle Rosjan, ile Ukraińców; z kolei Donbas miał za złe zachodowi „banderowski nacjonalizm”, nie czując więzi i solidarności z Ukrainą narodową³⁵. We wschodniej części Ukrainy jako osobliwa alternatywa czy też opozycja dla „Ruchu” powstawały proradzieckie organizacje, m.in.: Forum Ojczyźniane, Stowarzyszenie Robotników Ukrainy na rzecz Socjalistycznej Pieriestrojki, Jedność³⁶.

Ukraina z pewnym opóźnieniem – z uwagi na silną pozycję republikańskich konserwatystów w KPU – kopiowała rozwiązania przyjęte kilka miesięcy wcześniej w Rosji; dopiero w październiku 1990 roku została wprowadzona do konstytucji USRR zasada nadrzędności ustawodawstwa republikańskiego nad związkowym, a także usunięty z niej zapis o kierowniczej roli partii. Dramatyczne wydarzenia miały miejsce w styczniu 1991 roku; krwawa pacyfikacja demonstracji w Wilnie oraz Rydze została odebrana przez środowiska antykomunistyczne w RFSRR i USRR skupione w ich Radach Najwyższych jako naruszenie suwerenności republik nadbałtyckich. Już od listopada 1990 roku obowiązywał rosyjsko-ukraiński układ o wzajemnym uznaniu suwerenności, wymierzony w istocie w centrum związkowe; od tego też momentu datuje się taktyczny sojusz Krawczuka z Jelcynem³⁷. Po wydarzeniach na Litwie i na Łotwie przewodniczący Rady Najwyższej USRR wziął ostrożny, ale stały kurs na niepodległość³⁸. Do rozpisania w tym czasie ogólnozwiązkowego referendum w sprawie zachowania federacji radzieckiej w zmienionej, równoprawnej formie Krawczuk dodał pytanie dotyczące

³³ B. Bładocha, *Ukraina w X rocznicę ogłoszenia Deklaracji suwerenności państwowej*, „Rocznik Wschodni” 2000, nr 6, s. 66.

³⁴ T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 30.

³⁵ Ibidem.

³⁶ A. Wilson, op. cit., s. 170.

³⁷ Zob. T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 31.

³⁸ A. Wilson, op. cit., s. 170.

wejścia Ukrainy do nowego ZSRR (Związku Suwerennych Republik Radzieckich) na zasadach zawartych w Deklaracji suwerenności państwowej USRR, co – mimo dużej zbieżności z pytaniem w referendum związkowym – miało oznaczać niezgodę na oddanie choćby części zdobytej niezależności. Natomiast w zachodnich obwodach Ukrainy dodano trzecie pytanie – o niepodległość. W referendum, które odbyło się 17 marca 1991 roku przy 83% frekwencji, idea zreformowanego ZSRR uzyskała 70% poparcia, wstąpienie do niego Ukrainy na zasadach Deklaracji suwerenności – 80%, a za niepodległością opowiedziało się 88% zachodnich Ukraińców³⁹.

W tym czasie w Moskwie na poziomie centralnym władzę sprawowała opcja konserwatywna w porozumieniu z Gorbaczowem. Jak wiadomo, koalicja ta była sabotowana przez rosyjskie elity republikańskie z Jelcynem na czele. Następstwem referendum związkowego z 17 marca 1991 roku był proces nowoogariwski, mający na celu polityczne przekonstruowanie ZSRR. Z jednej strony zainteresowani tą koncepcją przywódcy republikańscy negocjowali z Gorbaczowem formułę nowego Związku, a z drugiej „zawijali konfederację” przeciwko generalnemu sekretarzowi i na rzecz konfederacji republik. Największymi antyfederalistami byli Jelcyn i Krawczuk. Gorbaczow forsował model 9+1 (dziewięć republik i silne centrum), a przywódcy republikańscy 9+0 (czyli bez centrum). W pewnym momencie Krawczuk nawet wyszedł z wariantem ?+0, sugerując tym sposobem możliwość wyjścia USRR z procesu negocjacyjnego⁴⁰. W przeddzień podpisania z trudem wynegocjowanej nowej umowy związkowej, 19 sierpnia 1991 roku w Moskwie miał miejsce pucz konserwatywny, który po trzech dniach został zlikwidowany. W ciągu tych trzech dni puczu zaskoczeni i zdeorientowani przywódcy USRR nie potrafili lub zwyczajnie nie chcieli zająć jednolitego i jednoznacznego stanowiska wobec wydarzeń moskiewskich; Hurenko opowiedział się w po stronie puczystów, a nazywany „sprytnym lisem” Krawczuk taktycznie grał na włokę. Po fiasku konserwatywnego puczu 24 sierpnia 1991 roku Rada Najwyższa USRR uchwaliła Akt Niepodległości Ukrainy, 26 sierpnia zdelegalizowała KPU, a 30 sierpnia pozbawiła ją majątku⁴¹. Nowy układ związkowy nie został podpisany, i choć jesienią 1991 roku wznowiono proces nowoogariwski, niepodległa *de iure* Ukraina – mimo iż obserwowała negocjacje – nie była już nim zainteresowana.

Istniało kilka okoliczności, które niejako zmuszały władze ukraińskie do ratyfikowania Aktu Niepodległości poprzez referendum. Nowe referendum, przewidywane na grudzień 1991 roku (równocześnie z wyborami prezydenckimi), nie tylko nadałoby tej proklamacji rangę powszechności, ale anulowałoby – także symbolicznie – rezultaty referendum marcowego (prozwiązkowego). Szerokie społeczne poparcie dla idei pełnej niezależności Ukrainy zmniejszyłoby rangę sygnalizowanych po 24 sierpnia 1991 roku pierwszych oficjalnych rosyjskich pretensji do Krymu i Donbasu, a także „zneutralizowałoby” dyslokowane na jej terytorium jednostki armii radzieckiej⁴². Wyrazicielami rosyjskich roszczeń byli m.in. rzecznik prasowy Borysa Jelcyna, Paweł Woszczanow

³⁹ Szczegółowe wyniki tego referendum podali Tadeusz A. Olszański oraz Andrew Wilson; T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 31–32. A. Wilson, op. cit., s. 171. Zorganizowania referendum związkowego odmówiły wszystkie trzy republiki nadbałtyckie – Litwa, Łotwa, Estonia oraz dwie kaukaskie – Gruzja i Armenia, ponieważ ich elity orientowały się na wystąpienie z ZSRR.

⁴⁰ Ibidem, s. 172.

⁴¹ А. Толпыго, *Украинский путь*, [w:] *Украина и Россия*, op. cit., s. 152.

⁴² Zob. T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 35–36.

oraz mer Moskwy Gawrił Popow⁴³. Przybyłym do Kijowa delegacjom Rady Najwyższej ZSRR pod kierownictwem Anatolija Sobczaka (mera Sankt Petersburga) i Rady Najwyższej RFSRR pod przewodnictwem Aleksandra Ruckoja (wiceprezydenta RFSRR), Leonid Krawczuk w zamian za potwierdzenie przez nie integralności terytorialnej Ukrainy taktycznie obiecał wstrzymanie się od sabotowania reaktywowanego procesu nowoogaryewskiego⁴⁴. Nie było solidaryzmu w podzielonym mentalnie i statusowo społeczeństwie ukraińskim, ale funkcję czynnika integracyjnego pełnił kryzys ekonomiczny. Działacze niepodległościowi, propaganda władz, jak też aktywnie sam Krawczuk ochoczo kreślili wizję dostatniej, kwitnącej Ukrainy, wyzwolonej z radzieckiego chaosu i stagnacji. Poszukując egzemplifikacji historycznych, powoływano się choćby na przykład Finlandii, która niegdyś, porzuciwszy sypiące się Imperium Rosyjskie, weszła na drogę szybkiego rozwoju i dobrobytu⁴⁵. Strajkujący ponownie od wiosny 1991 roku i domagający się dymisji prezydenta Gorbaczowa górniczy Donbasu, a nawet ukraińscy Rosjanie – z przerażeniem obserwujący w przygranicznych obwodach rosyjskich gorszą wówczas niż w ich republice jakość życia – także stanowili potencjalną społeczną bazę dla niepodległości Ukrainy. Intensywna kampania na rzecz pełnej samodzielności państwowej republiki, wspierane i zlecane przez władze w Kijowie masowe demonstracje narodowo-patriotyczne miały zmobilizować naród do przekonującego i zdecydowanego porzucenia „radzieckiego kokonu”, w którym obecne państwo ukraińskie się uformowało⁴⁶. Referendum odbyło się 1 grudnia 1991 roku i okazało się ogromnym spektakularnym sukcesem opcji niepodległościowej; przy 84% frekwencji 90,3% mieszkańców Ukrainy zagłosowało za niepodległością, przeciw niej opowiedziało się zaledwie 7,6% głosujących⁴⁷. Ukraińską niepodległość poparła również większość ukraińskich Rosjan⁴⁸. W równoległych wyborach prezydenckich Leonid Krawczuk, stosujący „taktykę środka” (która później w formie tzw. polityki wielowektorowości zostanie przeniesiona na płaszczyznę stosunków Ukrainy z otoczeniem międzynarodowym), zdobywając w pierwszej turze 61,6% głosów, pokonał swojego najpoważniejszego konkurenta – reprezentującego bardziej regiony zachodnie Ukrainy niż cały kraj – Wiaczesława Czornowiła (23,3% głosów)⁴⁹.

Tydzień później, czyli 7 grudnia 1991 roku, prezydent niepodległego państwa ukraińskiego, niebędącego już w zasadzie członkiem ZSRR (co jest pomijane przez wielu komentatorów rosyjskich), udał się na spotkanie z prezydentem RFSRR (Borysem Jelcynem) oraz przewodniczącym Rady Najwyższej BSRR (Stanisławem Szuszkiewiczem) do Puszczy Białowieskiej „przypieczętować” rozpad radzieckiej federacji. Jelcyn, będą-

⁴³ Ibidem, przyp. 84. s. 36; B. Bładocha, op. cit., s. 68.

⁴⁴ Zob. B. Bładocha, op. cit., s. 68–69.

⁴⁵ Taki wydźwięk – z fińską analogią w tle – miał artykuł: *В незалежності поратунков України*, „Літературна Україна” 1991, nr 47.

⁴⁶ Metaforę Ukrainy jako motyla uformowanego w radzieckim kokonie przywołał Dmitrij Furman. Д. Фурман, op. cit., s. 12.

⁴⁷ Dokładne wyniki referendum niepodległościowego podał Włodzimierz Pawluczuk. W. Pawluczuk, *Ukraina. Polityka i mistyka*, Kraków 1998, s. 107.

⁴⁸ W literaturze istnieją pewne rozbieżności dotyczące odsetka Rosjan z Krymu, którzy głosowali za niepodległością Ukrainy: Włodzimierz Pawluczuk podał liczbę 54%, a z kolei Andrew Wilson – 64%. W. Pawluczuk, op. cit., s. 107; A. Wilson, op. cit., s. 175.

⁴⁹ Dokładne rezultaty wyborów prezydenckich zob. T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 37. Z kolei, według Andrew Wilsona, Leonida Krawczuka poparło 64% głosujących. A. Wilson, op. cit., s. 175.

cy pod wielkim wrażeniem wyników ukraińskiego referendum niepodległościowego – a zwłaszcza postawy ukraińskich Rosjan, pogodził się z porzuceniem przez Ukrainę Związku Radzieckiego i tym samym z jego rozpadem. Dla rosyjskiego przywódcy głównym warunkiem przystąpienia RFSRR do nowej inkarnacji Związku było uczestnictwo w nim Ukrainy, a ten warunek nie zaistniał⁵⁰. Kompromisowym i pragmatycznym wyjściem z tej sytuacji okazało się powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw (w celu uniknięcia powstałej po ZSRR próżni geopolitycznej), którą powołano, wykorzystując jako podstawę wcześniej zawarty dwustronny ukraińsko-białoruski układ między państwowy i przekształcając go w układ trójstronny⁵¹.

Po ukraińskim referendum niepodległościowym mogły się nasuwać konkluzje, że proces dochodzenia do niepodległości nosił charakter odgórnych biurokratycznych inspiracji oraz perswazji, że w kontekście całego kraju stanowiła ona triumf nie tyle ukraińskiej świadomości i woli narodowej, ile była rezultatem zamiany – w wielu przypadkach krótkotrwałej – radzieckiej tożsamości na wizję „pełnego żołądka”. Zresztą nawet aktywna demokratyczna inteligencja ukraińska (np. w osobie Iwana Dracza) nie potrafiła bez pewnego żalu i nostalgii wyrzec się marksizmu jako idei egalitarnej, wyrzekając się znacznie chętniej liberalizmu uznawanego za ideowe źródło kapitalistycznego wyzysku⁵². Demokraci ukraińscy byli skoncentrowani niemal wyłącznie na obronie wartości narodowych: języka, kultury oraz prawa do samostanowienia o swoim losie, unikając podnoszenia niewygodnych zagadnień społeczno-ekonomicznych, gdyż mogłoby to rozbić z trudem kształtującą się solidarność narodową⁵³.

Natomiast żadnego sentymentu do starej ideologii nie przejawiała najbardziej aktywna i światopoglądowo elastyczna część dawnego aparatu partyjnego, która teraz mogła występować w roli menadżerów władzy, sterujących wszelkimi procesami społeczno-politycznymi na Ukrainie. Chcąc zneutralizować i zatimizować niezależną inteligencję zapraszali oni niektórych jej przedstawicieli do pozornego współrządzenia państwem. Obecność w strukturach państwowych byłych dysydentów o orientacji narodowej została skrupulatnie wykorzystana przez komunistyczną nomenklaturę do stworzenia wielkiej dekoracji niepodległości i realizacji własnego programu transformacji państwowej gospodarki w gospodarkę monopolistyczno-korporacyjną drogą prywatyzacji suwerenności⁵⁴. Oznaczało to wówczas początek nowego okresu w historii Ukrainy oraz wielu innych państw postradzieckich, klasyfikowanego jako postkomunizm⁵⁵. Postnomenklaturowi politycy i biurokraci opowiadali się za niepodległością, za własnym państwem, w którym zdobyli władzę, jakiej w republice związkowej byłego ZSRR nigdy by nie uzyskali; byli oni za własnym państwem, a nie za państwem ukraińskim czy demokratycznym. Tworząca się „partia władzy” zastąpiła dotychczasową retorykę

⁵⁰ Reakcję Jelcyna na wyniki referendum grudniowego na Ukrainie opisał Andrew Wilson. A. Wilson, op. cit., s. 176–177.

⁵¹ Zob. B. Rychłowski, *Niepodległość Ukrainy*, „Polityka Wschodnia” 1993, nr 1, s. 55–76.

⁵² W. Pawluczuk, op. cit., s. 113.

⁵³ Ibidem, s. 114.

⁵⁴ O. Bilyi, *Nihilism and Political Phantoms of the Postcommunist Period*, „Political Thought” 1994, nr 4, s. 117.

⁵⁵ Interesującym ukraińskim opracowaniem dotyczącym społeczeństwa postkomunistycznego jest: *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, В. Полохало (ред.), Київ 1995.

komunistyczną hasłami państwowotwórczymi (niekiedy nawet nacjonalistycznymi), ale większość jej członków posługiwała się nimi jedynie jako jednym z instrumentów utrzymania władzy⁵⁶. Zatem – jak stwierdził sam Łeonid Krawczuk, powołując się na jednego z ukraińskich poetów i zarazem parlamentarzystów Petra Osadczyka – Ukraina wyszła ze Związku Radzieckiego, ale Związek Radziecki nie opuścił Ukrainy⁵⁷. Tak zwana partia władzy była rozumiana jako nieformalna i niemająca jakichkolwiek struktur organizacyjnych sprawnie działająca wspólnota (np. grupa interesów) pragmatycznie zorientowanych wyższych warstw byłej nomenklatury, przedstawicieli aparatu państwowego oraz kierowników przedsiębiorstw przemysłowych i kolchozów⁵⁸. Realizowała ona interesy dawnej komunistycznej nomenklatury oraz neomenklatury, koncentrującej się przede wszystkim na przywłaszczeniu własności państwowej (kleptokracja). Elastyczność i nieformalność tego układu pozwalała mu na inkorporację dawnej opozycji do struktur władzy, umożliwiając jednocześnie pozyskiwanie wsparcia w terenie ze strony rosnącego w siłę lobby ekonomicznego, związanego z szarą sferą gospodarki, a więc również ze strukturami kryminalno-mafijnymi. Wobec tego można stwierdzić, iż dawna władza partii została zastąpiona „partią władzy”. Z czasem na tym fundamencie rozwinął się charakterystyczny dla Ukrainy oligarchiczny system polityczno-ekonomiczny – nazwany później mianem demokracji oligarchicznej, a decydujący wpływ na politykę i gospodarkę państwa ukraińskiego uzyskały terytorialno-branżowe grupy interesów, nazywane w literaturze i publicystyce klanami⁵⁹.

* * *

Próbę wyjścia z okresu postkomunizmu podjęto na Ukrainie po „rewolucji pomarańczowej” z przełomu lat 2004/2005, gdy niekomunistyczne elity ukraińskie, które w jej wyniku przejęły władzę, starały się obracać prozachodni kurs obliczony na dokończenie demokracji kraju i stopniową integrację ze strukturami euroatlantyckimi wzorem państw Europy Środkowej, w tym Polski, gorąco popierającej wysiłki nowych władz demonstrujących nowe oblicze demokracji ukraińskiej. Jednak konflikty w łonie „pomarańczowej koalicji” oraz poważne problemy polityczne, gospodarcze i społeczne, przed jakimi stała Ukraina, udaremniły ten projekt. Kolejną odsłoną ukraińskich dążeń do europeizacji kraju stała się „rewolucja godności” z przełomu lat 2013/2014, która wypromowała nowe demokratyczne elity. Obecnie przyszłość Ukrainy – w wyniku trudności zarówno w polityce wewnętrznej (sytuacja ekonomiczna, korupcja, silne regionalizmy, konflikty polityczne), jak i zewnętrznej (presja ze strony Rosji spowodowana aneksją przez nią Krymu oraz wspieraniem separatystów w Donbasie) – pozostaje wielką niewiadomą. Niemniej jednak, będąc w trudnym położeniu, Ukraina zdołała wykształcić świadomą narodowo klasę polityczną i własny naród, co w kontekście dalszych działań na rzecz niezawisłości tego państwa ma wielkie znaczenie.

⁵⁶ T. A. Olszański, *Trud niepodległości*, s. 65–66. Na temat wzajemnych relacji elity politycznej i inteligencji na Ukrainie w kontekście „partii władzy” oraz stosunku tej pierwszej do niepodległości Ukrainy zob. *Політологія посткомунізму*, s. 143–161.

⁵⁷ Л. Кравчук, op. cit., s. 221.

⁵⁸ W. Pawluczuk, op. cit., s. 39.

⁵⁹ W Polsce znanym badaczem tego zagadnienia jest T. A. Olszański; zob. T. A. Olszański, „*Walka klanów*” na Ukrainie, „*Biuletyn Ukraiński*” (Materiały Ośrodka Studiów Wschodnich) 1996, nr 4. W nowszych opracowaniach, zwłaszcza ukraińskich (w tym w artykułach prasowych), zamiast określenia „klany” często pojawiają się „grupy przemysłowo-finansowe” lub „grupy wpływu”.

BIBLIOGRAFIA:

- Bilyi O., *Nihilism and Political Phantoms of the Postcommunist Period*, „Political Thought” 1994, nr 4.
- Bladocha B., *Ukraina w X rocznicę ogłoszenia Deklaracji suwerenności państwowej*, „Rocznik Wschodni” 2000, nr 6.
- Chojnowski A., Bruski J. J., *Ukraina* (seria „Historia Państw Świata w XX Wieku”), Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006.
- Deklaracja suwerenności państwowej Ukrainy*, „Więź” 1991, nr 11–12.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2003.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2000.
- Kula M., *Narodowe i rewolucyjne*, Aneks – Biblioteka „Więzi”, Londyn – Warszawa 1991.
- Olszański T. A., „Walka klanów” na Ukrainie, „Biuletyn Ukraiński” [Materiały Ośrodka Studiów Wschodnich] 1996, nr 4.
- Olszański T. A., *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Instytut Studiów Strategicznych, Kraków 2003.
- Pawluczuk W., *Ukraina. Polityka i mistyka*, Nomos, Kraków 1998.
- Riabczuk M., *Od Małorosji do Ukrainy*, wstęp i oprac. B. Berdychowska, tłum. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2002.
- Rychłowski B., *Niepodległość Ukrainy*, „Polityka Wschodnia” 1993, nr 1.
- Wilson A., *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Fakty, Warszawa 2002.
- Yekelchyk S., *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. J. Gilewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Баран В., Даниленко В., *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*, Альтернативи, Київ 1999.
- Бочко В., Ганжа О., Захарчук Б., *Кордони України: Исторична ретроспектива та сучасний стан*, Основи, Київ 1994.
- Бондаренко К., *Ринат Ахметов: История украинского Графа Монте-Кристо*, <http://politi-ki.org/ahmetov/tribuna.php>
- В незалежності поратунков України, „Літературна Україна” 1991, nr 47.
- Клямкин И., *Посткоммунистическая демократия и ее исторические особенности в России*, „Полис” 1993, nr 2.
- Литвин В., *Украина: Политика, политики, власть*, Альтернативы, Киев 1997.
- Мальгин А., *Украина: Соборность и регионализм*, Сонат, Симферополь 2005.
- Мотыль А., *Структурные ограничения и отправные точки. Логика системных изменений в Украине и России*, [w:] *Украина и Россия: Общества и государства*, ред. Д. Фурман, Права человека, Москва 1997.
- Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*, В. Полохало (ред.), Політична думка, Київ 1995.
- Попович М., *Мифология и реальность украинского Возрождения*, [w:] С. Константинов, А. Ушаков, *История после истории. Образы России на постсоветском пространстве*, АИРО-XX, Москва 2001.
- Рябчук М., *Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого нацетворення*, Критика, Київ 2000.
- Солонько Л., *Імперська складова «української ідеології» та пострадянська бюрократія*, „Політична думка” 2001, nr 1–2.

Толпыго А., *Украинский путь*, [w:] *Украина и Россия: Общества и государства*, Д. Фурман (ред.), Права человека, Москва 1997.

Фурман Д., *Русские и украинцы: Трудные отношения братьев. Предисловие*, [w:] *Украина и Россия: Общества и государства*, Д. Фурман (ред.), Права человека, Москва 1997.

Шаповал Ю., *Дві річниці – одне відзначення. Петро Шелест і Володимир Щербицький як типажі номенклатури УРСР*, [w:] *Україна incognita. Дві Русі*, Л. Івшина (ред.), Українська прес-група, Київ 2003.

Шпорлюк Р., *Украина: От периферии империи к суверенному государству*, [w:] *Украина и Россия: Общества и государства*, Д. Фурман (ред.), Права человека, Москва 1997.

